

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

TABIY TIL TUSHUNCHASI VA UNING NAZARIY AHAMIYATI

Hasanov Abdumannon

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, bo‘lim mudiri

Annotatsiya

Ushbu maqolada tabiiy til tushunchasining nazariy mohiyati, struktur xususiyatlari, ijtimoiy-funksional vazifalari hamda lingvomadaniy ahamiyati haqida mulohazalar bildiriladi. Tadqiqotda tabiiy tilning tarixiylik, ijtimoiylik, tizimlilik, variativlik va dinamiklik kabi asosiy belgilari yoritilib, uning inson tafakkuri va konseptual idrok jarayonlari bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslanadi. Shuningdek, tabiiy tilning qayta ishlanishi, adabiyashtirish jarayoni va sun‘iy tillar bilan o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari muhokama qilinadi. Maqolada tabiiy tillarni o‘rganish orqali tarixiy-qiyosiy, sotsiolingvistik, kognitiv va lingvomadaniy muammolarni hal etish imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan. Ayniqsa, tilning o‘z sohiblari tafakkur tarzi, milliy mentaliteti va madaniy xotirasi bilan zich bog‘liqligi lingvomadaniy yondashuv asosida ochib beriladi. Tadqiqot natijalari tabiiy tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy-madaniy kod, ijtimoiy tajriba tashuvchisi ekanligi va kelajakdagi sun‘iy intellekt hamda tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari uchun muhim resurs ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tabiiy til, tafakkur, lingvomadaniyat, adabiy til, sun‘iy til, til tizimi, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika.

ПОНИМАНИЯ ЕСТЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА И ЕЁ ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Хасанов Абдуманнон

Институт узбекского языка, литературы и фольклора, заведующий отделом

Аннотация

В данной статье представлены соображения о теоретической сущности, структурных особенностях, социально-функциональных задачах и лингвокультурном значении понятия естественного языка. В исследовании освещаются основные черты естественного языка, такие как историчность, социальность, систематичность, изменчивость и динамизм, и научно обосновывается его неразрывная связь с человеческим мышлением и процессами концептуального восприятия. Также рассматриваются процессы обработки естественного языка, процесс литерализации и его сходства и различия с искусственными языками. В статье показаны возможности решения историко-сравнительных, социолингвистических, познавательных и лингвокультурных проблем посредством изучения естественных языков. В частности, на основе лингвокультурного подхода раскрывается тесная связь языка со способом мышления, национальным менталитетом и культурной памятью его носителей. Результаты исследования показывают, что естественный язык является не только средством коммуникации, но и носителем национально-культурного кода, социального опыта, а также важным ресурсом для будущих технологий искусственного интеллекта и обработки естественного языка.

Ключевые слова: естественный язык, мышление, языковая культура, литературный язык, искусственный язык, языковая система, социолингвистика, когнитивная лингвистика.

THE CONCEPT OF NATURAL LANGUAGE AND ITS THEORETICAL SIGNIFICANCE

Hasanov Abdumannon

Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Head of Department

Abstract

This article presents considerations on the theoretical essence, structural features, socio-functional tasks and linguo-cultural significance of the concept of natural language. The study highlights the main features of natural language such as historicity, sociality, systematicity, variability and dynamism, and scientifically substantiates its inextricable connection with human thinking and conceptual perception processes. It also discusses the processing of natural language, the process of literaryization and its similarities and differences with artificial languages. The article shows the possibilities of solving historical-comparative, sociolinguistic, cognitive and linguo-cultural problems through the study of natural languages. In particular, the close connection of language with the way of thinking, national mentality and cultural memory of its speakers is revealed on the basis of a linguo-cultural approach. The results of the study show that natural language is not only a means of communication, but also a carrier of national-cultural code, social experience, and is an important resource for future artificial intelligence and natural language processing technologies.

Keywords: natural language, thinking, linguistic culture, literary language, artificial language, language system, sociolinguistics, cognitive linguistics.

Tabiiy til tushunchasi zamonaviy tilshunoslikning eng fundamental va ko'p qirrali nazariy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Til insoniyatning ijtimoiy mavjudligi, tafakkur faoliyati va madaniy taraqqiyotini belgilovchi asosiy vosita sifatida kishilik jamiyati bilan birga shakllanib, tarixiy rivojlanish jarayonida uzluksiz takomillashib borgan. Shu jihatdan tabiiy til faqat aloqa vositasi emas, balki insonning borliqni idrok etish, uni konseptualashtirish va verballashtirish mexanizmini ta'minlovchi murakkab semiotik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Tilning tabiiyligi uning sun'iy ravishda yaratilmaganligi, balki muayyan etnik jamoa, xalq yoki millatning tarixiy tajribasi, ijtimoiy ehtiyojlari hamda madaniy xotirasi asosida shakllanganligi bilan belgilanadi. Shu ma'noda tabiiy til kishilik jamiyatining ontologik va sotsial mavjudligi bilan uzviy bog'liq hodisadir. U avloddan avlodga uzatiladigan ma'naviy meros, milliy xotira va jamoaviy tafakkurning asosiy tashuvchisi sifatida xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda tabiiy til masalasi nafaqat struktur tilshunoslik, balki sotsiolingvistika, psixolingvistika, etnolingvistika, pragmalingvistika va kognitiv lingvistika kabi yo'nalishlarning markaziy obyektlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabat, tilning konseptual tizim sifatidagi tabiati hamda ijtimoiy borliqni aks ettirish xususiyati ushbu tushunchaning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi [4, 78-b.].

Tabiiy tilning struktur jihatdan fonetika, leksika, morfologiya va sintaksis kabi o'zaro bog'liq sathlardan tashkil topishi uning tizimlilik xususiyatini ko'rsatadi. Biroq til faqat struktur tizim emas; u dinamik, ochiq va o'suvchan sistema sifatida jamiyat taraqqiyotiga mos ravishda yangi birliklarni qabul qiladi, ma'no o'zgarishlari va leksik-semantik taraqqiyotni boshdan kechiradi. Shu bois tabiiy tilni statik emas, balki tabiiy va harakatdagi hodisa sifatida tadqiq etish muhim ilmiy zaruratdir.

Mazkur maqola tabiiy til tushunchasining nazariy mohiyatini qayta ko'rib chiqish, uning ontologik, gnoseologik va sotsial xususiyatlarini tizimli ravishda yoritishga qaratilgan. Bugungi globalashuv, raqamli kommunikatsiya va sun'iy intellekt rivojlanayotgan davrda tabiiy tilning mohiyatini chuqurroq anglash, uning lingvistik tabiati va ahamiyatini baholash yanada dolzarb masalaga aylanmoqda.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi tabiiy til tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini ochib berish, uning struktur-semantik xususiyatlarini aniqlash hamda tilning tafakkur va jamiyat bilan munosabatini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, maqolada tabiiy til tushunchasini nazariy

jihatdan izohlash, uning asosiy lingvistik xususiyatlarini tavsiflash hamda tabiiy tilning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini ontologik jihatdan ochib berish vazifalari ham ko'zda tutiladi.

Lingvistik qarashlar shuni ko'rsatadiki, tabiiy til insoniyatning ijtimoiy ehtiyojlari natijasida tarixiy taraqqiyot davomida tabiiy ravishda shakllangan murakkab hodisa hisoblanadi. U insonlarning asosiy kommunikativ va kognitiv ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi, ya'ni insonning: 1) fikri; 2) xohishi; 3) hissiyoti; 4) individual va ijtimoiy tajribasi; 5) jamiyatdagi o'zaro munosabatlarini ifodalashning eng muhim vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur jihat tabiiy tilning nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy borliqni verballashtiruvchi tizim ekanini ko'rsatadi.

Kuzatishlar natijasida tabiiy tilning asosiy xususiyatlari sifatida tarixiylik, ya'ni tilning avlodlardan avlodga o'tishi va vaqt davomida uzluksiz o'zgarib borishi, hamda ijtimoiylik, ya'ni tilning jamiyat bilan uzviy bog'liq holda yashashi va rivojlanishi, aksariyat olimlar tomonidan e'tirof etiladi [5, 103-b.].

Shuningdek, tadqiqot tabiiy tilning tizimlilik xususiyatini ham tasdiqlaydi. Tabiiy til o'zaro chambarchas bog'langan sathlardan tashkil topgan yaxlit sistema bo'lib, uning tarkibi fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis kabi bo'limlarga ajratiladi. Mazkur sathlar o'zaro aloqadorlikda faoliyat yuritib, tilning yaxlit tizim sifatidagi tabiatini belgilaydi.

Bundan tashqari, tilning variativlik xususiyatiga ega ekanini ham ta'kidlash lozim. Ya'ni til turli ijtimoiy va hududiy sharoitlarda dialekt, sotsiolekt va turli funksional uslub shakllarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tabiiy til dinamik tizim sifatida doimiy ravishda o'zgarib boradi, unda yangi so'zlar, terminlar va ifoda vositalari muntazam ravishda paydo bo'ladi.

Til va tafakkur munosabatiga oid qarashlar tasdiqlaydiki, tabiiy til tafakkurning tashqi ifodasi sifatida voqelanadi. Inson voqelikni aynan til vositasida konseptuallashtiradi va verballashtiradi. Demak, til tafakkur jarayonining tashqi shakli hamda ong faoliyatining verbal ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tabiiy tilning mohiyati keng qamrovli va murakkab hodisa ekani ayon. Avvalo, tarixiylik, ijtimoiylik, tizimlilik, variativlik va dinamiklik xususiyatlari tilning faqat kommunikativ vosita emas, balki insoniyatning ijtimoiy-tarixiy tajribasini saqlovchi va uzatuvchi tizim ekanini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan tabiiy til jamiyat taraqqiyotining mahsuli bo'lib, u jamiyatdan tashqarida mustaqil holda mavjud bo'la olmaydi [6, 116-b.].

Ayniqsa, tabiiy tilning ijtimoiylik xususiyati alohida ahamiyatga ega. Chunki til jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va texnologik o'zgarishlarga eng tez moslashuvchi tizimlardan biridir. Masalan, ijtimoiy hayotdagi yangi tushunchalar tilga yangi birliklar va terminlarning kirib kelishiga sabab bo'ladi. Bu esa natijalarda qayd etilgan dinamiklik xususiyatining amaliy ifodasidir [7]. Demak, til taraqqiyoti bilan jamiyat taraqqiyoti o'rtasida to'g'ridan to'g'ri bog'liqlik mavjud.

Lingvistik tadqiqot natijalari tabiiy tilning struktur yaxlitligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. Tilning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik sathlari o'zaro chambarchas bog'langan holda faoliyat yuritadi. Bir sathdagi o'zgarish boshqa sathlarga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, leksik yangilanishlar ko'pincha semantik siljishlarni yuzaga keltiradi, fonetik o'zgarishlar esa ayrim grammatik shakllarning modifikatsiyasiga olib keladi. Shu jihat tabiiy tilning sistemaviy tabiati, o'zaro bog'liqlik va bir-birini taqozo etuvchilik xususiyatlarini namoyon etadi.

Tabiiy tilning muhim jihatlaridan biri til va tafakkur o'rtasidagi munosabat masalasidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tabiiy til tafakkurning tashqi ifodasi sifatida voqelanadi va inson voqelikni aynan til orqali konseptuallashtiradi. Bu holat kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan ayniqsa muhimdir, chunki inson ongidagi bilim, tajriba va konseptual tuzilmalar til vositasida shakllanadi hamda ifodalanadi. Demak, til nafaqat fikrni ifodalaydi, balki uni shakllantirishda ham asosiy vosita rolini bajaradi.

Bundan tashqari, tabiiy tilning variativlik xususiyati uning ijtimoiy hayot bilan bog'liqligini yanada yaqqol namoyon etadi. Dialekt, sheva, sotsiolekt va funksional uslublarning mavjudligi tilning turli kommunikativ vaziyatlarda moslashuvchan tizim sifatida ishlashini ko'rsatadi [8]. Aynan shu variativlik tilning tirik va o'suvchan tizim ekanini ilmiy jihatdan asoslaydi. Boshqacha aytganda, bu holat tilning turli muhitga moslashishda intensiv imkoniyatlarga ega ekanligini ham dalillaydi.

Umuman olganda, muhokama natijalari tabiiy tilni ontologik, gnoseologik va sotsial hodisa sifatida kompleks ravishda talqin qilish zarurligini ko'rsatdi. Bu yondashuv tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari, xususan, sotsiolingvistika, etnolingvistika va kognitiv lingvistika uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokamani yanada kengaytirgan holda, tabiiy tilni qayta ishlash masalasiga ham alohida to'xtalish lozim. Tabiiy tilni qayta ishlash deganda, bir tomondan, tilning jamiyat ichida uning sohiblari tomonidan muntazam ravishda optimallashtirilishi, yangi birliklar bilan boyitilishi va uslubiy jihatdan takomillashtirilishi tushunilsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy ilm-fan doirasida uni "kompyuter tili"ga aylantirish, modellashtirish va avtomatik qayta ishlash jarayonlari ham nazarda tutiladi. Bu esa bugungi kunda, xususan, sun'iy intellekt va raqamli axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan bir davrda yanada dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, tabiiy tilning muntazam rivoji, yashab qolishi va raqamli axborot makoniga moslashishi ham shuni taqozo etadi.

Yana bir muhim masala tabiiy tilning adabiyashtirish jarayonidir. Adabiyashtirish tabiiy tilning ichki boyliklari va variativ shakllarini muayyan me'yorlar asosida saralash, standartlashtirish va kodifikatsiya qilish orqali amalga oshadi. Bunda tilning sheva, dialekt va so'zlashuv shakllaridan umumxalq uchun tushunarli, me'yordashgan adabiy variant yuzaga keladi [1, 141-b.]. Bu jarayon ma'lum ma'noda sun'iyashtirish xususiyatiga ega bo'lsa-da, u tabiiy tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida sodir bo'ladi. Shu bois adabiy tilni sun'iy til deb bo'lmaydi; aksincha, u tabiiy tilning ijtimoiy ehtiyojlar asosida me'yordashgan oliy ko'rinishi sifatida baholanadi.

Mazkur jihat tabiiy tilni sun'iy tillar bilan qiyoslanganda yanada ravshanlashadi. Sun'iy til oldindan ma'lum maqsad asosida yaratiladigan va ko'pincha formal mantiq, ilmiy kommunikatsiya yoki xalqaro aloqa ehtiyojlariga xizmat qiladigan tizimdir. Bunday tillarda milliy-madaniy xotira, tarixiy qatlam va spontan rivojlanish xususiyatlari tabiiy tillardagidek namoyon bo'lmaydi. Tabiiy til esa tarixiy tajriba, mentalitet, urf-odat va kollektiv tafakkur mahsuli sifatida o'ziga xos madaniy semiosferani shakllantiradi.

Shu jihatdan munozarali nuqta shundaki, adabiyashtirish tabiiy tilni sun'iyashtirishmi yoki uning taraqqiyot bosqichimi? Bizning nazarimizda, bu hodisa sun'iy til yaratish emas, balki tabiiy tilning funksional ehtiyojlar asosida yuqori ijtimoiy shaklga ko'tarilishidir [9]. Chunki adabiy til ham tabiiy tilning barcha tarixiy, semantik va kognitiv xususiyatlarini o'zida saqlab qoladi, faqat ularni me'yordashgan ko'rinishda namoyon etadi.

Tabiiy tillarni chuqur o'rganish orqali tilshunoslikning bir qator fundamental masalalarini hal qilish mumkin. Avvalo, tabiiy tillar tarixiy-qiyosiy tahlil uchun asosiy empirik baza bo'lib xizmat qiladi; ular orqali: 1) tillarning kelib chiqishi; 2) fonetik va semantik o'zgarishlar; 3) dialektal tafovutlarning shakllanish mexanizmlari; 4) til va tafakkur munosabati; 5) milliy-madaniy konseptlarning verbal ifodasi kabi muhim lingvistik masalalar o'z yechimini topishi mumkin. Ayniqsa, sotsiolingvistika doirasida tabiiy tillarni o'rganish jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar, kommunikativ vaziyatlar va identitet masalalarini tushunishda muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Lingvomadaniy nuqtayi nazardan yondashilsa, tabiiy til uning sohiblari tafakkur tarzi bilan nihoyatda zich bog'langan. Har bir xalqning dunyoni idrok etish modeli, qadriyatlar tizimi, urf-odatlar, mental stereotiplari va tarixiy xotirasi til birliklarida, ayniqsa, frazeologizmlar, maqollar, metaforalar va konseptlarda aks etadi. Masalan, qarindoshlik terminlari, rang nomlari,

makon va vaqt haqidagi tasavvurlar turli tillarda turlicha verballashadi. Bu esa tilning shunchaki aloqa vositasi emas, balki milliy tafakkurning lingvomadaniy ifodachisi ekanini ko'rsatadi.

Kelgusi lingvistik tadqiqotlarda ham tabiiy tillarning ahamiyati saqlanib qolishini ta'kidlash joiz. Raqamli kommunikatsiya, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarining jadal rivojlanishi fonida tabiiy tillar nafaqat ijtimoiy aloqa vositasi, balki bilimlarni modellashtirish, madaniy merosni saqlash va avtomatik tarjima tizimlarini takomillashtirishning asosiy manbai sifatida qaraladi. Ayniqsa, kichik tillar va dialektlarni raqamlashtirish, korpuslar yaratish hamda ularni lingvistik resurs sifatida saqlash insoniyatning madaniy yutuqlarini asrab qolish va kelajak avlodga yetkazish jihatidan ham alohida ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Saussure F. de Course in general linguistics. – New York: McGraw-Hill, 1916.
2. Bloomfield L. Language. – Chicago: University of Chicago Press, 1933.
3. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
4. Fishman J. A. Language in sociocultural change. – Stanford: Stanford University Press, 1972.
5. Trudgill P. Sociolinguistics: An introduction to language and society. – London: Penguin, 2000.
6. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of the English language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
7. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi. – Toshkent, 1995.
8. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo'jaev S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.